

szokatlan megnevezés talán arra utal, hogy a kápolna a monostorépület felől kapcsolódott a templomhoz. Felvetődik az a kérdés, hogy vajon a kápolna eredete nem nyúlik-e vissza az udvarház korszakig.

A várral kapcsolatos kérdéseket bonyolítja az ispáni vár kérdése. A XI. században Zalavár nem volt ispáni székhely és Kolon várból csak a XI–XII. század fordulója táján tették át ide az ispán székhelyét. A belső vár azonban látszólag már foglalt volt; a monostor kapta meg; az viszont nehezen képzelhető el, hogy a zalavári ispán Zalavár megerődített részében nem kapott helyet és kiszorult a külső várba.

A XI. századi várispáni szervezet egy egyházi szervezettel, az esperességgel volt kapcsolatos. A térítés és templomépítés az ispáni vár mellett levő templomokból indult el. Szent István törvényeiben a „presbyter” az ispánnal együtt jár el; Szent László törvényeiben pedig megjelenik az *archipresbyter*, magyarul esperes, a megyei keretben megnövekedett papság feje. Ha Zalavár Szent László korában vált megye és esperesség székhelyévé, feltehető, hogy az esperes ekkor egy tekintélyesebb templomot épített vagy kapott, és így gondolhatunk arra, hogy a récéskuti bazilika a zalai esperesé volt; az esperesnek a veszprémi káptalanba költözése után pedig mint Zalavár falu plébániája fungált tovább. Az

esperesi templomnak külön szigeten való létesítését indokolja, hogy Zalavár, mint királyi monostor faluja egyházilag nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek alá tartozott, míg a veszprémi káptalan alá tartozó zalai esperesnek az apát hatásköre alól mentes zalavári területen kellett templomot építenie.

A felvetett kérdések végleges eldöntése a zalavári ásatások továbbfolytatásán múlik. Az elmúlt évben Sós Ágnesnek olyan reménytelen kérdésben sikerült eredményt elérni, mint a kitermeltnek hitt belső vár falvonulatának és egyik saroktoronyának megragadása. Tudományos szerveinknek minden segítséget meg kell adniok, hogy ez a kérdéskomplexum, amelyben a IX–XI. századi kelet-európai történelem igen fontos kérdései szövédnének egybe, a nemzetközi várakozásnak megfelelően megoldható legyen.

Összefoglalva bírálatom lényegét, Sós Ágnes disszertációját az állásfoglalásokban mutatkozó túlzott óvatosság mellett is a régészet és történettudomány komoly nyereségének tekintem s ennek alapján a szerzőt a kandidátusi fokozat megítélésére javaslom.¹

Budapest, 1965. november 1.

Györffy György

OPPONENSI VÉLEMÉNY

CS. SÓS ÁGNES: „A DUNÁNTÚL IX. SZÁZADI SZLÁV NÉPESSÉGE” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Sós Ágnes dolgozatát ismert és igen jelentős közép-kori kutatómunka előzi meg. Ásatásai révén a jelölt jutott először abba a szerencsés helyzetbe, hogy — mint maga hangsúlyozza — a korábban szinte kizárólag a nyelvészetre és az írott forrásokra támaszkodó történetírás (hozzátehetnénk még a művészettörténetet is) vitamezejéhez tartozó IX. század kutatásában új forrásra, a fiatal, de korlátlan lehetőségeket magában rejtő régészetre támaszkodhat. Kellő és óvatos kritikával hangsúlyozza azonban, hogy a régészeti kutatások szinte sehol nincsenek lezárva, — ennek szem előtt tartása valóban szükséges.

A disszertáció két részre tagolható. Első négy fejezete a történeti és nyelvészeti eredményeket ismerteti, a maguk problematikus voltában sorakoztatva az egymásnak ellentmondó véleményeket. A munka gerince a régészeti eredményeket és problémákat tárgyalja.

Az alábbiakban a disszertáció menetében röviden ismertetem azokat az új eredményeket és megállapításokat, amelyek előbbre viszik ismereteinket vagy gazdagítják problematikánkat.

Az I. fejezet a frank–avar háborúk sommás ismertetése után, bővebben foglalkozik a Dunántúl frank politikai és egyházi szervezetének gazdag, ellentmondásos irodalmával. A II. fejezetet a Pribina- és Kocel-kori Dunántúl kérdéseinek szenteli. Új, fontos eredménye Pribina halálának meggyőző rögzítése a 861. év 1. negyedére. A Pribina-birtok bonyolult kérdésével kapcsolatban ismerteti a Conversioban és más iratokban ránk maradt IX. századi helynevek eddigi azonosítási kísérleteit s rámutat ellentmondásaikra.

Ezután tér rá a legizgalmasabb kérdésre, Pribina dukátusának miennélére. Határozottan állást foglal a Pribina-féle „állam” elképzelések ellen s azokhoz a kutatókhoz csatlakozik, akik kettéválasztják Pribina dux méltóságát és a szolgálataiért kapott birtokokat. Tovább fejlesztve M. Koš, L. Hauptman, Fehér Géza és Perényi József helyes felismeréseit, rámutat, hogy Pribina dux címe hivatali funkció volt, megbízatás — szerinte — Pannonia Inferior kormányzására. A frank birodalomban betöltött tisztségétől közvetlenül független volt, hogy

különböző szolgálataiért a Zala mentén nagyobb összefüggő, Pannónia más részein pedig szétszórva kisebb birtokokat kapott. Frank vazallus helyzetén mitsem változtatott, hogy beneficiuma később allodiummá vált.

A III. fejezetben a Dunántúl politikai helyzetével foglalkozik a Kocel halála utáni években. Ha korábban bőven akadt eltérő vélemény, itt egyenesen a szélsőségesen ellentétes nézetek területére érkezőnk. Központi kérdése: bekebelezte-e a morva államalakulat Pannóniát valaha is s ha igen, mennyi időre. A kutatók mértéktartó része az *egykorú* krónikákra támaszkodva tagadja, hogy Pannónia valaha is Szvatopluk országához tartozott volna, mindössze a Dunántúlt pusztító morva hadjáratok tényét ismeri el. A történészek és régészek legalább ugyanolyan népes csoportja viszont Konstantinosz Porphyrogenetos De adm. imp. c. 13. téves adataira támaszkodik a Nagymorva állam déli és délkeleti határainak megrajzolásában. Sós különösen károsnak és tudománytalanoknak tartja a feléltétlenül rajzolt és egyre másra terjesztett ún. Nagymorva-birodalom térképeket s óva int kritikátlan átvételüktől. Térképgyűjteménye nagyon tanulságos s egyben a térképek kiáltó ellentmondásain keresztül az irányzat kritikáját is szolgálja.

Szélsőséges nézetek tárháza a Dunántúl IX. századi etnikumával foglalkozó IV. fejezet is. Német és osztrák kutatók pl. Schünemann, Valjavec és Zimmermann mindenütt németeket, német paraszti telepéseket látnak, még Pribina székvárosában is. Elképzeléseiket alapjaiban cáfolják a nyelvészeti eredményei, amelyek a honfoglalás előtti Dunántúlon szláv helynévanyagot mutattak ki. A szlavisták viszont nem egyeznek meg a dunántúli szlávok eredetének kérdésében. Míg Melich és Niederle nyugati szlávokat, M. Koš és Kniezsa István délszlávokat lát bennük, addig Moór Elemér Sopron és Moson környékén nyugati, míg a terület más részein délszlávokat mutat ki. A disszertáció e kérdésben, anélkül, hogy a részletekbe merülne, szemmel láthatóan a nyugati (morva) szlávokat igyekszik előtérbe helyezni.

A fenti történeti és nyelvészeti nézeteket igen óvatosan foglalja össze: 1. A Dunántúl a IX. században

¹ A Nagymoráviát illető terminológiára ld. újabban R. Dostálová, МЕГАЛИИ МОРАВІА. Byzantinoslavica

27. (1966) 344–349 és L. Bilková — Z. Fiala — M. Karbulová, Altmährische Terminologie. Uo. 28 (1967) 289 kk.

— egész rövid időtől eltekintve — frank fennhatóság alatt állott. 2. Lakossága heterogén volt, de ezen belül a szlávok vitték a vezető szerepet, 3. akik főleg a Dunántúl déli felét népesítették be sűrűbben. 4. A szlávság egyházi, közigazgatási és kulturális határa nyugaton a Rába volt, 5. de a Rábától keletre élő szlávokat is különböző: frank, nagymorva, bulgár és egyházilag itáliai hatások érték.

Ezután következik a munka gerince: a IX. századi Dunántúl a régészeti feltárások tükrében.

Kiindulásként arra a nagyon jogos kérdésre igyekszik választ keresni, miért éppen a Zala mentében alakult ki a későbbi Pribina-központ. A megoldást a Pókaszepteken feltárt hamvasztásos szláv sírok mögött keresi. A hamvasztásos rítus és az urnaformák vizsgálata alapján a VIII. század végén betelepült nyugati szláv népcsoportot lát bennük. Úgy gondolja, e lakossággal a háttérben válik érthetővé a zalavári központ kialakulása. Maga Zalavár, mint azt igen gondosan, nagy összehasonlító anyaggal igazolja, földrajzi környezetét tekintve jól megfelel a kora középkori szláv telepkek jellegzetességeinek.

A legkorábbi zalavári telepnymok a Récéskut szigeten jelentkeznek. Az új feltárások itt éppúgy, mint másutt, kimutatták a régi típusú, egyedül az alaprajzi és művészeti elemzéseken alapuló keltezésnek megbízhatatlanságát.

A korábban IX. századinak vélt, valójában XI. századi kőtemplom alatt IX. századi fatemplomok, ezek alatt pedig még korábbi telepnymok bukkantak elő. Kitérően összeállítja a B. fatemplom európai párhuzamait, bár adós marad annak részletezésével: miért sokkal nagyobb minden más korabeli fatemplomnál s főleg, az általános tapasztalatokkal ellentétben, a helyére épített kőtemplomnál?

A récéskuti ásatások megbízható rétegsorára támaszkodva építi fel a szomszédos Vársziget lakóira vonatkozó régészeti ismereteket. A fejezet második felében a Dunántúl egyéb IX. századi szláv vagy annak tartható lelőhelyeit tekinti át.

Utolsó fejezetében a honfoglaló magyarok és a dunántúli szlávok viszonyát tárgyalja, a disszertációhoz csatlakozó terjedelmes függelékben pedig az ún. kora avar-kori szlávok problémáját összegezi.

A disszertáció bevezetésében célul tűzi ki, hogy „a történeti és nyelvészeti adatok különböző, egymásnak ellentmondó magyarázatoknak és értékelésnek ábrázolásán keresztül” jusson el a jelenleg rendelkezésre álló régészeti anyag tárgyalásához. Ez a célkitűzés akarva-akaratlan az ásatásoknak tulajdonít döntőbíró szerepet egy történeti korszak bonyolult kérdéseinek megoldásában, ami eleve vitatható álláspont.

Felvetődik ugyanakkor a kérdés, szabad-e a legkülönbözőbb tudományos értékű véleményeket egyenlőként kezelni, megengedhető-e a történettudomány és nyelvészeti tudományos és dilettáns eredményeit egymás mellé, vagy éppen egymással szembe állítva, kellő kommentár és árnyalás nélkül úgy bemutatni, hogy azok egészükben alatta maradjanak a régészeti feltárások — valljuk be: szintén nagyon esetleges — értékelései mögött? A munkában, címe szerint is, nem csupán a IX. század archaeológiájáról esik szó, hanem elsősorban e század népességéről. Vajon lehet-e népességről, népesség történetéről úgy írni, hogy az alapvető történeti és nyelvészeti források eredményeit csupán ellentmondásaiban ábrázoljuk?

Kétségtelen, hogy a frank—avar háborúk „új fejezetet nyitottak a Kárpát-medence szláv népeinek életében”, de kezdetben mégsem ők voltak a főszereplők, hanem maguk az avarok. Az avar—frank háborúkról írottak kissé vérszegénynek tűnnek. Nem kísérlük meg, hogy a karoling forrásokon át az avar oldalba is betekintsenek, amiben a szerző megegyezik e háborúk hagyományos külföldi értékeléseivel.

Pannónia frank- kori politikai és egyházi felosztásainak kérdésében a disszertáció bőségesen hivatkozik az irodalomban hemzsegő zűrzavarra (s ez tudatos, ám kevéssé helyeseltető módszer). Véleménye szerint a bizonytalanság abban rejlik, hogy a IX. század első felére utaló egykorú forrás alig van, ezért a korai viszo-

nyokra a század második felének forrásaiból kell visszakövetkeztetni. Ez ebben a formában nehezen fogadható el, mivel 829-ig Pannónia eseményei részletesen helyt kaptak a különböző birodalmi *annales*-ekben. Ugyanakkor mint elv, több történeti feldolgozás hibaforrása is.

A II. fejezet, miközben Pribina korának és szerepének meghatározásában a fentebb említett kitűnő eredményekre jut, kevéssé meggyőző Kocel uralmának elhatárolásában, Kocel állítólagos utolsó említésével foglalkozó, egyébként elterjedt előzményekre visszanyúló, fejtegetéseiben (24. o.). E helyen azt igyekszik kimutatni, hogy egy 874. évi pettaui—ptuji templomszenteléssel kapcsolatban kegyúrként említett bizonyos *Gözwini* gróf neve „teljesen idegen a frank arisztokrácia körében”, tehát tulajdonképpen Kocel nevének elírt vagy elnémetesített alakja lenne. A név azonban pontosan ugyanebben az alakban sokszor előfordul a IX. századi keleti frank nyelvű fuldai, wissenburgi stb. oklevelekben, összetevői a *Göz*-, *Cöz*- és a *-win*-, *-vini* számos egykorú név képzője. Míg az *Auctorum Gartense* alapján idézett *Gözwini* névalak ugyanaz a keleti frank dialektus, amelyben a *Conversio* legtöbb neve íródott, addig Kocelként értelmezett salzburgi említése: *Chözwini* annak pontosan és szabályszerűen megfelelő bajor változata. Következésképpen Ptujban valóban Gözwinnak szentelték templomát és nem Kocelnek. Ez ellen azt sem szabad felhozni, hogy Gözwini grófról „további” híreink nincsenek, mivel a legtöbb pannóniai birtokosról jó, ha egyetlen adatunk van.

Kocel utolsó keltezhető ténykedése 864/65-re esik, a *Conversio* keletkezése idején 871 körül azonban még életben és birtokai tulajdonában kellett lennie. Későbbi adatunk nincs róla. Mindezek alapján Pribina és Kocel együttes ténykedését a 840-től 870 körül terjedő mintegy 30—33 évre tehetjük. Dunántúli viszonylatban indokolatlannak látom tehát a következetesen használt „Pribina—Kocel százada, kora, népei” elnevezést. Nem vitás, ők a század kiemelt történelmi alakjai. Uralmuk azonban mindössze egyharmad évszázadra terjedt, — amit nem szabadna az egész IX. századdal azonosítani.

A disszertáció feltétlen érdeme, hogy különbséget tesz Pribina alodiuma és dux címe-hatalma között. Az alodium kiterjedését és jellegét valójában jellemzi a szerző. Kevésbé elfogadhatónak látszik viszont az az elképzelése, hogy Pribina dux funkciója vagy hatalma az egész Pannónia Inferiorra kiterjedt volna. Még kevésbé meggyőzőek azok a feltevései, hogy a pannóniai limest Pribina és Kocel szlávjai védték volna a duxok vezetésével, sőt egyáltalában Pribina—Kocel „hercegsége” a Rába—Duna—Dráva közötti területen a limes szerepét töltötte volna be. Nem olvasható ki ez a *Conversio*-ból sem.

A két Pannóniát 796 után *mark*-nak szervezték. Örgrófjai s egyben az „Avar-limes őrei” kezdetben a friuli és bajor hercegek, illetve praefectusok voltak. Ez a helyzet 829-ben szervezettileg némileg megváltozott, ami azonban a lényegét, a közvetlen karoling fennhatóságot nem érintette. A *Conversio* szerint Pannónia Inferiort először határgrófok (*comes confinii*) kormányozták, akiket később a bajor dux-ok váltottak fel (helyesebben: nekik rendelték alá őket). Fel is sorolja mindkét hivatal 4—4 képviselőjét, a forrásokból utódaikat is ismerjük. 847-ben, amikor Pribina beneficiumát alodiumként megkapja, mindkét tisztség korábban is megnevezett képviselői jelen vannak: *Ratbod* az „*Avarici limitis custos, Pannonici limitis praefectus*” és *Werinhari comes confinii*. *Ratbod* 854-ig viselte e tisztséget, Rábán túli kollegája *Rihhari* 860-ig. Utódaikat a 860-tól következő *Odalrich*-ot és *Gundachar*-t is jól ismerjük annalesekből és oklevelekből. A Drávától délre is több frank comest ismerünk, egyik pl. az a *Salacho*, aki Pribinát kibékíti *Ratboddal*. A karoling hatalom képviselői és a limes őrei tehát bajor—frank comesek: Pribina előtt, alatt és után.

Mi volt akkor Pribina tiszte? A források szerint dux, — ezt, mint arra id. Fehér Géza több ízben rámutatott, helytelenül hercegnek értelmezik. Szláv dux-ot a salzburgi szék területéről, tehát Pannónia Inferiorból még négyet említ a *Conversio*, akikről kifejezetten hangsúlyozza, hogy a határgrófoknak voltak alárendelve. A Drávától délre is több szláv dux-ot ismerünk, többi

között a Salachonak alárendelt rebellis Ratimart, akihez először Pribina menekült. Nem lehet tehát arról szó, hogy ezek a *dux*-ok voltak a karoling hatalom képviselői, a tartományok kormányzói, a limes őrei, mint azt Pribinával és Kocellel kapcsolatban a disszertáció feltételezi. Teljes mértékben Fehér Gézához csatlakozom, aki a szlávokra vonatkoztatva, a karoling *dux* kifejezést a helyi szláv csoportok megbízott vagy kinevezett vezetőiként értelmezte.

Pribina kiemelkedő történelmi helyzetét másvalaminek köszöni, olyasminek, amiben talán más szláv *dux*-ok nem követték. Közvetlenül az után a szakasz után, ahol a *Conversio* szerzője azt az oklevelet közli, amelyben Pribina birtokát allodiumként megkapja, új bekezdésben ez a mondat következik: *Quamdiu enim ille vixit, nihil minus rerum ecclesiasticarum nec subtrahit de potestate praedictae sedis, sed ammonente archiepiscopo prout valuit, augere studuit.* Az „ille”-t itt különös módon Német Lajosra szokták érteni, aminek sem a hely összefüggésében, sem másként nincs értelme. Nyilvánvaló, hogy a német király nem kisebbitette a salzburgi egyház pannoniai vagyonát, nem vonta ki az érseki szék hatalma alól, sőt alkalomadtán növelte is. Ezt tette a IX. században valamennyi német király egészen Arnulfig, aki még a honfoglalás előestéjén is megerősíti és gyarapítja Salzburtot pannoniai birtokaiban. Egészen más a helyzet, ha az „ille” alatt Pribinát értjük. Pribina a *Conversio* szerzőjének kedvence, hűségét, bőkezűségét, hacsak teheti, kiemeli. Ezzel szemben Kocelről még hűvös elismeréssel sem szól. A vitairat lényege éppen a következőkben, közvetlenül a fenti mondat után kifejtett panasz: e területen 75 éven át másnak mint a salzburgi egyháznak nem volt hatalma, más egyházmegyéből érkezett pap engedély nélkül nem működhetett, mindaddig míg a Method nevű görög új doktrínája ki nem szorította a régi rendet, a latin nyelvű istentiszteletet stb. Hogy Method fellépése Salzburt hatalmát és ennél fogva jóvedelmét valóban kisebbitette, arra is éppen itt utal világosan: a korábban mindig salzburgi papokkal betöltött mosaburgi presbyteri szék képviselőjének, a német Rihpaldnak Zalavárról távoznia kellett.

Mindez Kocel alatt az ő székvárosában zajlott le, aki tehát a fenti mondatban világosan a „*dux fidelis noster*”-rel, birodalom és egyházhi apjával van szembeállítva, mint olyasvalaki, aki a salzburgi egyház hatalmának csökkentését eltúrta vagy elősegítette a szláv dukátusa alá tartozó területen. S ez az a szempont — amelyet egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztetni —, amiért a *Conversio* íródott, amiért szerzője éppen Pribinát és Kocelt emeli ki a pannoniai félhomályból, azt a Kocelt, akinek városában maga Method hintette el az új szláv istentisztelet csírait s akinél a szláv liturgia üldözött papjai menedéket találtak.

A disszertáció — címe szerint — a Dunántúl IX. századi szláv népességével foglalkozik s ez úgy is értelmezhető, hogy a nem szláv eredetű lakosság történeti kérdéseit és régészeti emlékeit nem tárgyalja. Természetesen számol az avarokkal is, mint írja az „elszlávósodott avarok dunántúli lehetőségét sem lehet kizárni” (217. o.) a vizsgálatokból. A valóságban azonban kevéssé mélyed el az avar továbbélés, a fenti mondatban kissé félreérthető módon megfogalmazott problémájában.

A külföldi történeti és régészeti irodalom szinte teljesen egységes az avarság mélységes lebecsülésében, sőt nem ritkán olyan ellenszenv izzik ki soraikból e nomád „horda” ellen, amelyet Nagy Károly és kortársai sem éreztek. Ez a kevéssé objektív, szenvedélyes kiindulópont számos hamis régészeti és történeti eredményre vezetett és vezet. Néhány kutató az avarokat csupán vékony uralkodó rétegnek képzei, nemcsak a Dunától északra, hanem Pannoniában is. Két-három ezer éves antik *topos*-helyeket idézgetve úgy jellemzik őket, mint akik semmit sem csináltak, csupán egész nap nyeregbe ülve ide-oda lovagoltak a letelepült helyi tömegek felett. Szerintük a frank hadjáratok az avarokat részben kiirtják, részben „visszaűzik” a Tisza-vidékre. Megegyeznek ezek a kutatók abban is, hogy a karoling források *Hunnia*, *Avaria*, *terra Avarorum*, *Hunaland* elnevezései nem utal-

nak Pannónia népességére, ellenben a 871-ben először használt *Scavania* igen. Vagyis, mint a disszertáció is megállapítja, az avarokat, mint dunántúli etnikai tényezőket teljesen figyelmen kívül hagyják.

A történetek és régészek mértéktartó része is azonosnak veszi Nagy Károly 805. évi adományát a kereszténnyé lett Teodor és Ábrahám kagánok számára, az egész avarság megmaradásának problémájával. A forrásokban szereplő „*Avaria*” alatt csupán a Carnuntum és Savaria közötti földszívet értik. E véleményeket ismereti és elfogadja a disszertáció is, majd azt hangsúlyozza, hogy az avarság sorsára utaló *annales*-adatok a IX. század első felében nagyon vérszegények. Ezt elismerem, de csak azzal a megszorítással, hogy ugyanebből az időből viszont a Drávától északra lakó pannon-szlávokról semmiféle egykorú híradásunk nincs.

Az avar maradványoknak a karoling Pannoniában betöltött, rezervátumszerűen elmaradt életére szokták idézni azt az *annales* adatot, amely a „hunok” igen késői, 863. évi megkeresztelkedését említi. A disszertáció az *Annales Alam.* (423. j.) alapján szintén idézi. Számos más egykorú *annales*-ben is szerepel, mivel itt a dunai bolgárokról van szó, mint arra a kutatás már régen, nálunk t. között Alföldi A. (SZIE I.) részletesen rámutatott.

„Az ún. avar továbbélés teóriája” régészeti és történeti vonatkozásaiban a disszertáció mindössze Györffy György és Lengyel Alfréd elgondolásait említi. Pedig újabb régészeti irodalmunk bővelkedik a továbbélésre vonatkozó elméletekben; s ha nem is tért ki néhány túlmerész elképzelésre, legalább utalhatott volna a IX. századi avarságtovább élésére vonatkozó megalapozottabb hipotézisekre.

A régészeti kutatások számára valószínűleg nem lényegtelen, hogy „Pribina—Kocel korában” miért csak 3 szláv települési tömb vagy sziget mutatható ki a Dunántúlon s kik éltek a többi helyeken. Mi történt Fejér, Tolna és K-Veszprém megyék lakosságával, ahol nem ritkán 2—3 későavart temető is van egy-egy mai helység határában, többnyire olyan nagykiterjedésű, hogy még egyet sem sikerült teljesen feltárni? Mi történhetett a Kisalföldet sűrűn benépesítő, szintén megtelepedett lakosságra utaló, nagy és gazdag griffes-indás avar temetők népével, vagy a Keszthely környéki avarsággal?

Meggyőzőnek tartom a jelölt megállapítását arról, hogy a többszörös fordulatú S-végű fülbevalók IX. századi típusok. Csak hogy ezek éppen a nagy késő-avart temetőkben kerültek elő: Keszthely-városi és dobogói, csunyi, győri, nagypalli, sziráki stb. sírokból. Vajon eleve fel kell tennünk, hogy ezek mögött a semmitmondó ékszerek mögött dél-szlovákiai bevándorlók állottak s nem foghatók fel úgy, mint a temetők folyamatos használatának, az avarok lakosság továbbélésének bizonyítékai?

A disszertáció régészeti elemzéseit közt az első s egyben a továbbiakban is sarkalatos fontosságú a pókaszepektemető. Csalog József ásatását folytatva Sós Ágnes eddig 103 sírt tárt itt fel, köztük 27 urna és szőrt-hamvasztásos szláv temetkezést. Égetéses szláv sírok dunántúli feltűnése önmagában is nagyon jelentős. Jelentőségüket még fokozza rétegtani helyzetük: 5 urnasír ugyanis avar sírok felett került elő, ami a szláv csoport beköltözése *terminus post quem*-jeként értékelhető.

Sós a korai avar temetőt a VII. századra keltezi; legkésőbbi temetkezéseit 700 körülre. Keltezése értelmében a hamvasztásos sírok nem lehetnek a VIII. századnál korábbiak, a szerző szerint feltehetően éppen a VIII. századra tehetők. Keltezésével vitatkozni lehet. Korai avar temetőink, leletei alapján ilyen a pókaszepektemető is, korábban lezáródnak a VII. század végénél, körülbelül 670—680 táján. A hiatus a két korszak temetkezései között lefelé tehát feltehetőleg nagyobb. De nagyobb lehet felfelé is, mivel abból, hogy az urnasírok a VIII. századnál korábbiak nem lehetnek, nem vonható le az a kicsit különös következtetés, hogy viszont *későbbiek* se lehetnének.

A pókaszepektemető stratigrafia hitelesíti Lipp Vilmosnak a múlt században a keszthelyi temetőben tett hasonló, de több oldalról kétségbe vont, stratigrafiai megfigyeléseit. A Lipp-féle keszthelyi szláv urnasírokat a kivétele-

sen részletes leírás alapján magam is mindig hitelesnek tartottam. Keszthelyen azonban az urnasírok egészen késői, VIII. század végi igen gazdag avar sírok felett kerültek elő, — nem lehetnek tehát korábbiak a IX. század első harmadának végénél. A dévényújfalusi késő-avar temető 182. és 302. sírjai felett szintén szláv urnasírok kerültek elő s hogy ezek későbbiek a csontvázas avar temetkezéseknél, azt éppen Sós bizonyítja meggyőzően az ellenkezőt feltételező Eisnerrel szemben. Ha pedig ez így van, — márpedig Sós érveléséhez alig férhet kétség —, akkor ezek ismét java IX. századi szláv urnasírok. Ha azonban a pókaszepteki urnasírok, mint a disszertáció kimutatja, szorosan összefüggnek a keszthelyi és dévényújfalusi urnasírokkal, akkor nyilván nem tulajdoníthatunk túlzottan nagy jelentőséget a pókaszepteki közvetett stratigráfiának. Sőt matematikailag valószínűsíthetjük, hogy mindhárom esetben egykorú, IX. századi urnasírokkal állunk szemben.

Kevésbé látszik indokoltnak éppen ezért a pókaszepteki urnasírokat tipológiai módszerrel keltezni, — különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a disszertációban említett számos cseh-szlávok, német, lengyel, szlovjet és román kutató szerint a hamvasztást egészen a IX—X. századig gyakorolták a szlávok. Egyedül J. Poulik zárja a ritust a VIII. században Dél-Morvaországban, őt követi a disszertáció is a stratigráfiai adatokkal szemben.

Nehéz kérdés a Dunántúli déli felében feltűnő hamvasztással temetkező szlávok eredete is. A szerző, urna tipológiai alapon — noha ennek megbízhatatlanságát maga is hangsúlyozza — Dévényújfalun át ÉNY felől, morva területről származtatja a pókaszepteki lakosságot, amely — keltezése értelmében — már a VIII. században elérte volna a Zala völgyét. Óvatos fogalmazása, sajnos, később egyre inkább felenged, Niederle és Melich nyelvészeti elgondolásait is bevonva átalakul a VIII. század folyamán a Dunántúltra költözött nyugati (morva) szlávok fontos bizonyítékává.

Morva származásukat, formai-tipológiai összefüggéseken túl, azzal igyekszik még alátámasztani, hogy a hamvasztással temetkező szlávok korabeli legközelebbi centruma a morva föld DK-i peremén volt. Látszólag támogatja e feltevést az is, hogy a Drávától délre, délszláv területen alig ismerünk szláv urnasírt, — bár nem mellékes, hogy mégiscsak ismerünk s nem is távolabbról, mint Moravia. Az elgondolás ezen a ponton a nem egyenlő mértékben kutatott területek régészetének jelen állására épít. Ismeretes azonban a jugoszláviai s azon belül különösen a horvátországi temető feltárások elmaradottsága, nemcsak ebben, hanem más korszakokban is. Hasonló volt a helyzet két évtizeddel ezelőtt Romániában, ahol ma, tervszerű kutatások eredményeként, számos VIII—IX. századi szláv hamvasztásos temetőt ismerünk, mégpedig nemcsak Moldvából vagy Munteniából, hanem a legnyugatibb Olteniából is.

Amennyire meg tudom ítélni, a pókaszepteki urnaformák és díszítőminták legalább olyan, ha nem szorosabb rokonságban vannak az Alduna-vidéki szláv urnákkal, mint a morvaországiakkal, — s ez elgondolkoztató. 818 és 824 között ugyanis a karoling *annales*-ek hírt adnak a bolgár uralom elől frank területre vagy védelem alá menekülő timocsánokról és *predenecenti*-ről (brodnikokról) — egyszerűen: Alduna-vidéki szlávok históriailag igazolt beköltözéséről a karoling birodalomba. A 826-tól elkezdődő bulgár támadások valószínűleg újabb szláv csoportokat löktek észak felé. Ilyenformán mind történeti, mind régészeti (ritusbeli és tipológiai), mind a Kniesza, Koš Moor, Fehér által képviselt nyelvészeti adatok alapján joggal számolhatunk a IX. század első harmadának vége felé a Dráván át északra települő délszláv csoportokkal. Keltezésünk összhangban állana a keszthelyi stratigráfiával. Ha pedig az adatok eme aligha véletlen összevágását nézzük, akkor mindazon messzemenő következtetéseket, amelyeket a disszertáció Pókaszeptek—Keszthely—Fenekpuszta összefüggéseit át egy Zala-völgyi morva központ kialakulásáról feltételez, aligha tarthatjuk minden oldalról kellőképpen megalapozottnak.

A VIII. századi pannon szlávokkal kapcsolatos forrásmagyarázatokkal más helyen alkalmam volt fog-

lalkozni, itt csak egyetlen pontra szeretnék reflektálni. A disszertáció J. Cibulkára hivatkozva feltételezi, hogy a récéskúti első missziós templom alatti VIII. század végi faluban már keresztény szlávok éltek. Cibulka feltételezése szerint ugyanis Pannónia Inferior szláv lakosságát még a Virgilius salzburgi püspöktől (767—784) küldött presbyterek kezdték megtéríteni. Ennek a forrásértelmezésnek azonban nincs sok alapja, mivel a szóban forgó helyen világosan Arno püspök 796 utáni tevékenységéről esik szó, aki a *Conversio* szerzője szerint csupán *főpásztori tevékenységében* járt el hasonló módon az újonnan meghódított tartományban (mint a korábban meghódítottakban): *sicut pridem Virgilius fecit*. Ilyenképpen a VIII. századi keresztény pannóniai szlávokra vonatkoztatható adataink továbbra sem gazdagodtak.

A zalavári temető értékelésének visszatérő motívuma a benne eltemetett nyugati (morva) szlávok kulturális fölénye, jobb szociális helyzete, magasabb életszínvonalra utaló testalkata (Nemeskéri), — egészében pedig az a motívum, hogy Zalavár és Pannónia szlávjai szegényebbek, elmaradottabbak voltak a nagymorváknál. E megállapítás jellegzetes példája a régészeti optikai csalódásnak. A gondolatmenetet folytatva ugyanis a legszegényebbek az aacheni frankok vagy a konstantinopolisi görögök voltak, mivel az ő sírjaikban e korszakban már semmiféle melléklet nem található. A keresztény egyház ugyanis tiltotta a díszes temetést.

Pannónia a IX. században a keleti-frank államhoz tartozott. Délről a bolgár és bizánci birodalommal és Itáliával volt szomszédos. Területére kiterjedt a karoling állami-hivatali szervezet, a fejlett okleveles tulajdon és birtokviszonyok, a bajor egyházi szervezet, amely egységes ideológia alapjait igyekezett lerakni templomok és kolostorok építésével. A pannóniai viszonyok tehát, éppen a régészeti leletek alapján is, lényegesen fejlettebbek voltak, mint a Duna fölöttiek. Az egyetemes történelmi fejlődés szempontjából a Pannóniát sújtó morva hadjáratok nehezen értelmezhetők másként, mint ahogyan a kortársak is értelmezték: fosztogató, gyűjtogató, harácsoló harci vállalkozásokként egy fejlettebb feudális állam területén. A disszertáció, sajnos, fordítva értékeli a történelmi helyzetet, amikor azt írja: a Dunántúli IX. századi „története elválaszthatatlan a Nagymorva birodalom terjeszkedésének kérdéseitől”.

Nagy figyelemmel tanulmányoztam a fenékpusztai temetőnek szentelt fejezetet, úgy is, mint a temető 1951—52. évi ásátásainak egyik résztvevője. Kétségtelenül jelentős hányadában pogány vagy csak felületesen kereszténnyé vált lakosság temetkezései. Erre utalnak a sírokban megfigyelt áldozati tűznyomok, az étel-ital mellékletek (edények, vödörök, birka koponya stb.). A leletek egy része, mint az orsógombok, tűtartók, tűszerszámok, kések, valamint egy keresztmarkolatos kard vagy szablya emlékeztet a szegényebb későavar együttesekre. Néhány sírban karoling lándzsa melléklet volt. Mindezen jegyek alapján az ásatók, majd később Fehér Géza a frank uralom alá került fenéki vár helyi, részben avar lakossága temetőjeként értékelték. Nem mondtak ennek ellent a sírokban gyakori hullámvonal díszes ún. dunai típusú fazekak vagy a vaspántos favödörök sem, hiszen ezek általánosak a késő avar temetőkben és éppúgy nem nyugati szláv etnikus sajátosságok, mint az avar temetőkben szintén szokványos sarlók. A frank hatást alátámasztani látszott a Fehér Gézától franknak tartott finom palackedények gyakorisága. A temető IX. századi keltezését néhány ékszerfésleg is megerősítette.

Fehér Géza frank elméletének vetélytársaként jelentkezett csakhamar Radnóti Aladár elgondolása, aki elsősorban a finomanyagú palackedények alapján a helyi, római eredetű maradvány lakosság szerepét igyekezett kidomborítani. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a vár területén akkoriban feltárt, a IX. században átépített, tehát használatban levő keresztény bazilika és a sírok pogány rítusa közötti ellentmondás kérdése fel sem merült.

A disszertáció nem osztja Fehér Géza elképzeléseit. Sós szerint „avar” lakosságról Fenékpusztán nem beszélhetünk, ami, a több ezer síros Keszthely környéki késő-avar temetők és a fenéki későavar leletek ismeretében, túl

határozott állásfoglalásnak tűnik, — hacsak fel nem tesszük a jelölttel együtt, hogy a Keszthely környéki avarszágot Pippin kiirtotta. Úgy látja, hogy a temető rítusa és leletanyaga alapján Morvaországgal és Dél-Szlovákiával mutat rokonságot. Néhány erős égésnyomokat mutató csontváz alapján e nyugati szláv elemek között a pókaszepteki hamvasztásos morva sírok népének utódait is feltételezi, akik összekeveredtek volna az új ÉNY-i szlávokkal.

A fenékpusztai temetőben a valóságban egyetlen olyan sajátsgot vagy jelenséget sem figyeltek meg, ami kizárólagosan csak a morva—szláv etnikumra utalna. Sem a NY—K-irányú hanyatt fektetés, sem a sírokban gyűjtött tüzek, sem a koporsós temetkezés nem kizárólagos nyugati szláv sajátsg, még kevésbé a sírok szélére helyezett kövek vagy kőpakolás, hiszen az utóbbiak gyakoriak már a VI. századi fenéki sírokban is. Nem szükséges tehát ezekkel kapcsolatban st.mestoi vagy mikulčicei párhuzamokhoz fordulnunk. Maradna a néhány ékszer: hajkarika, fülbevaló, lemezgyűrű moraviai párhuzama. Ezek azonban délszláv területen is előforduló típusok, mégpedig a temető egyéb kisleleteivel: tűtartókkal, gyöngyökkel, tűzszerzőkkel egyetemben.

A helyi, római eredetűnek tartott elemek közt elsőként a 29. sír ló és madáralakkal díszített áttört bronz csüngőjét tárgyalja. Ló ábrázolásának összevetése IV. (vagy akár VI.) századi Bellerophon — Szt. György lovas ábrázolásokkal, sajnos, egyáltalán nem meggyőző. Bár pontos párhuzamát nem ismerem, közelebbi rokonait az észak-balkáni késő-bizánci és bulgár, bronzból öntött ló vagy ló és madár ábrázolások amulettek között keresném. A helyi tradíció főbizonyítékai mégis a palackedények lennének. Hasonlók Zalaváron is kerültek elő, kisebb számban. Sós nagyon gondosan vizsgálja az eredetükkel kapcsolatban eddig elhangzott véleményeket. Miután módszeresen összeveti őket az egykorú frank fazekas termékekkel, helyesen elveti ezt a lehetőséget. Frank edényimporttal nem számolhatunk a Dunántúlon. Ezután a st. mestoi és mikulčicei morva párhuzamokhoz fordul, a palackok ottani szórványos előfordulását azonban Poulik is déli importtal magyarázza, az edények kialakulását pedig az avar korban továbbfejlődő római hagyományokban keresi.

E problémán belül Sós érdekes elgondolása szerint a palackok valószínűleg fémedényeket utánoznak, ill. a sírokban fémedényeket helyettesítenek. Formai és elvi párhuzamaikat a nagyszentmiklósi aranykorsókban látja. Elemzésében azonban csak a kincs régi keltezéseire támaszkodik „akár VIII. század vége, akár legáltalánosabban a IX. század második fele”, — írja Mavrodinovra, Horedtre, Nollra hivatkozva. Nem száll vitába azzal a terebélyes újabb irodalommal (László Gy., Györffy Gy., Csallány D., — a feliratok alapján Németh Gy., Fehér G.), amely a kincs későbbi, X. századi keltezését valószínűsíti s emiatt megállapítása kissé kategorikusnak tűnik.

Sós végső konklúziója végeredményben visszater a Radnóti-féle elképzeléshez azzal a módosítással, hogy a fémedényekkel rokon palack edények Keszthely környéki későrómai műhelytradícióban gyökereznek. Ez az elmélet azonban már születése pillanatában sem volt bizonyítható. Nincs ugyanis ennek a feltételezett későrómai fazekas-tradíciónak eddig régészeti nyoma az V—VI—VII—VIII. és a korai IX. században, sem a fenéki várban sem a Keszthely környéki sokezer sírban.

A kutatók mégsem tévedtek egy ponton: a palack edények későrómai formájában és technikájában. Ez magyarázza Fehér Géza frank elméletét is, hiszen a Rajna menti kora középkori fazekasműhelyek nagy része későrómai előzményeket folytat, ebből adódott a távoli formai rokonság. A fenéki keramika kialakulási, ill. készülési centruma tehát olyan területeken keresendő, ahol ezek az antik hagyományok a IX. században még éltek. Pokon keramikát, fényezett, simított felületű füles és fületlen palackedényeket ismert M. Comşa Romániából, azzal a megjegyzéssel, hogy hasonló Bulgáriában is előfordulnak. A palackok színéhez és anyagához magam is kitűnő párhuzamokat láttam bizánci anyagban. Comşa szerint a típus későrómai—bizánci eredetű ún. dél-dunai

áru a román Alduna vidék szláv temetőiben, korukat a X. századra teszi (Dacia VII, 1963, 427- skk és II. t.). A párhuzamokat elmélyíti az egyik zalavári palackra bekarcolt fenyőminta számos bulgáriai rokona, mégpedig hasonló korú és technikájú edényeken.

A fenéki palackedények fenékbélyegei ezek szerint nem tartoznak a szláv keramika problémakörébe, mint ahogyan azt a házikeramika segítségével a disszertáció szláv területekről hozott párhuzamokkal valószínűsíteni igyekszik, hanem az edényekkel együtt nyilván későantik eredetűek. Valóban, teljesen hasonló fenékbélyegek már az V. század második felében fellépnek K-noricumi és Ny-pannoniai későantik edényeken, mint azt hazánkban pl. a VI. századi hegykői temető egyik tája is igazolja. A balkáni—bizánci házikeramikán általánosan használják az V—VI. századtól fogva. Mindezek alapján a fenéki palack edényeket észak-balkáni későantik-bizánci jellegű vagy hatású árunak gondolom, éppúgy, mint az áttört amuletteket.

A fenéki temetőt, mivel eddig nincs párhuzama s ki sines ásva, nehéz értékelni. Az avar elem nem zárható ki elvileg belőle, mégsem valószínű, hogy domináns lenne. Erősebbek a leletanyag D-i, főleg DK-i kapcsolata, ami ismét összhangban van a Dél-Dunántúli szláv lakosságának eredetére utaló nyelvészeti és forrásadatokkal. E délszlávok földművelési ismeretei sem szükségszerűen morva—szláv eredetűek, minthogy a disszertációban a cseh—morva leletekkel összehasonlított zalavári ekepusztes pontos párhuzama előfordul a bulgáriai Preszlavban is.

Zalavár és Fenékpusztai viszonyának kérdését ellentétben ítéli meg kutatóink. Fehér Géza szerint karoling bástya volt Zalavár ellenőrzésére, míg Sós szerint a zalavári hercegség „előretolt állása” a karoling hatalommal szemben. Tény csak az, hogy a zalavári és fenékpusztai temető közötti különbségek olyan szembeszökőek, hogy ezekre lépten-nyomon maga a disszertáció is rámutat. A kérdés megválaszolását bizzuk inkább a további fenékpusztai ásásokra.

A Dunántúli IX. századnak meghatározott, a disszertáció szerint szlávokhoz köthető lelőhelyeihez még a következőket szeretném hozzáfűzni:

1. A pécsi cella trichora és ókeresztény sírkamra eszerépanyagát az ásató a IX—XI. századra keltezi, nagyobb részüket kétségtelenül az utóbbi két évszázad típusa. Nehéz tehát az építmények újbóli használatba vételét egyedül csak a Pribina-korszakkal kapcsolatba hozni. A cella trichora 2. kifestését, amelyet Nagy Lajos — a *Conversio* adatának félreértésével — „Pribina pécsi uralma” emlékének vélt, a kutatás a IX—XI. századra, — tehát bizonytalanul és vitathatóan — keltezi. A lényeg mégis az, hogy a lelőhelyeken talált fazék-töredékek a kultuszhelyek egyházi használatára *ellen* szólnak.

2. Bogád néhány eszerépleletét az eredeti közlés a IX—XI. századra keltezi. Közelebbi értelmezésük egyelőre alig lehetséges.

9. A sümegi ún. bazilika, amelyet Nagy Lajos ókereszténynek, Ádám Jenő karolingnak, Thomas Edit pedig mindkettőnek tart, hitelesítő ásatások nélkül nem értékelhető.

10. Balatonberényben, nézetem szerint, mind Csák Árpád régi, mind Kovrig Ilona újabb ásatásaiból, jellegzetes későavar és keszthelyi típusú sírok jöttek elő, amelyek közt nincs nyoma újabb jövevényeknek.

12. A badacsonylátdi kettős fejfel kapcsolatban vitán felül áll Szabó Miklós kelta meghatározása, tehát nem vonható ide.

13. Valamint a zánkai oszlopfők sem, amelyek legfeljebb karoling-kori templom építő tevékenységre utalnak, de nem etnikumra.

16. A veszprémi ásatások eredeti közleménye csupán óvatos hipotéziseket vet fel. Elgondolkodtató azonban éppen Veszprémmel kapcsolatban Anonymus kevés hitelesnek látszó hagyományainak egyike. A várat a krónikás szerint rómaiak védtek, akik a magyarok elől németföldre menekültek. E rómaiakban alighanem a karoling hatalom fegyveres képviselőinek emlékét őrizte meg a névtelen. A várban talált korábbi rotunda, ha egyáltalán IX. és nem X. századi, nyilván karoling, mint ahogyan a morva rotundák is a karoling építéset függvényei.

26. A sopronkőhidai temetőt történeti és régészeti alapokon nem tarthatjuk szlávoknak, legfeljebb szláv elemeket vagy hatásokat láthatunk benne. Így az ásató is.

27. A várpalotai telep eddig feltárt részeit, mint ásató, inkább X. századnak gondolom.

28. Szob—Vendelin és Szob—Koliba a X. század közepétől használt temetők.

A lelőhelyek közel fele tehát bizonytalan, vagy nem köthető Pribina—Kocel korához. Ez a sovány eredmény nem írható a disszertáció számlájára, de vajon a kutatás hiányossága-e? Ha a IX. század jelen módszereinkkel megrajzolt vigasztalan képét összevetjük a VIII. századi Dunántúl mintegy 200 gazdag későavar temetőjével s közel ilyen számú X.-korai XI. századi lelőhelyével, akkor felvetődik a kérdés: nem kellene a IX. század régészeti kutatásában alkalmazott eddigi módszereinket új szempontok alapján felülvizsgálnunk?

Összegezve: Az ismertetésemben kifejtettek egy része a nem mindig szerencsés terminológia és fogalmazás bűvölete. Ezek a munka lényegét alig érintik, néhány átfogalmazással eltüntethetők vagy világosabbá — egyértelműbbé tehetők.

A dolgozatot észrevehetően más nyelvészeti, tör-

téneti és régészeti hipotézisek oldaláról vizsgáltam, mint a szerző, ami nem jelenti, nem is jelentheti azt, hogy a munka alapjául szolgáló vizsgálatok és hipotézisek tudományos megalapozottságát kétségbe vonnám. Ellenkezőleg: a munka lényegét és nagy érdemét abban látom, hogy a Dunántúl IX. századi történetére vonatkozó kutatások egyik oldalának érveit és eredményeit a legmagasabb szinten, lelkiismeretes és szinte minden részletre kiterjedő gondossággal összefoglalta s ezáltal e sokat vitatott korszak történetének új, megbízhatóbb szintézisét megalkotta.

Legnagyobb tudományos érdeme mégis az, hogy több mint másfél évtizedes lelkes és szívós munkával kimozdította IX. századi kutatásunkat korábbi elmaradott állapotából, kitűnő ásatásai és feldolgozásai révén olyan új és megbízható forrásanyagot tárt fel, amely a jövőben egyértelműbb kibontakozás legfontosabb alapja. Nem vitás, hogy a kutatások legfontosabb mérföldköve a jelen disszertáció.

Mindezek alapján Sós Ágnes disszertációját a kandidátusi fokozat elnyerésére méltónak tartom s elfogadását a bírálóbizottságnak is ajánlom.

Budapest, 1965. október 18.

Bóna István

VÁLASZ GYÖRFFY GYÖRGY ÉS BÓNA ISTVÁN OPPONENSI BÍRÁLATAIRA

Köszönetet mondva az opponenseknek beható és tartalmas bírálatukért, válaszómban bevezetésül néhány szót témám feldolgozásának módszeréről szeretnék szólni. Szűkebb kutatási területemnek megfelelően, dolgozatom gerincét a régészeti eredmények értékelése képezi. A forma, melyet választottam, viszont bizonyos tekintetben eltér a régészeti publikációk szokásos szerkezetétől, mivel az eredmények ismertetése előtt más kutatási területek idevonatkozó eredményeit, illetve az írott forrásanyagot tekintem át, a dolgozat terjedelmének mintegy egyharmad részében. Ebben a részben arra törekedtem, hogy a történeti kérdéseket a maguk problematikájában sorakoztassam fel, ami azt is jelenti, hogy úgy a történeti, mint a nyelvészeti forrásanyag különböz, egymással sokszor szöveg ellentétben álló értékeléseit hangsúlyozottan emelem ki. Minderre régészeti szempontok is késztettek: régészeti kutatásaink biztosabbaknak mondható támpontjainak keresése. Ez a nálunk még alig két évtizedes múltra visszatekintő kutatási ág, a szláv régészet, számos nehézség, nyitott kérdés előtt áll, és szerintem kutatásaink jelen szakaszában az előrelépés záloga részben éppen a problémák fokozásában rejlik. Szerettem volna rámutatni arra is, mégpedig minél erőteljesebben, hogy a IX. századi dunántúli szlávok kérdéseivel a régészeti eredmények bevonása nélkül már lehetetlen foglalkozni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a IX. századi történet kérdéseiben a régészetnek mintegy döntőbírói szerepet tulajdonítanék. A régészeti kutatások egyik jelentőségét abban látom, hogy a tervszerű kutatások útján a régészeti forrásanyag mondhatni állandóan növelhető, fejleszthető. Ez viszont azt is jelenti, hogy olyan kérdésekben, melyek tanulmányozásánál a rendelkezésre álló írott források és a nyelvészeti források, többoldalú kiértékelése már megtörtént ugyan, de a kérdés nyugvópontja nem jutott, a régészeti eredményeknek a kérdés megoldásához vezető szerepe is lehet. Természetesen e mellett olyan kérdésekben is hozhat döntő eredményeket a régészet, melyekre az írott források hiányoznak.

Részletesebben foglalkozva az opponensi véleményekkel, a következőkben válaszómban egy-egy fontosabb problémacsoportra térek ki, továbbá néhány lényegesebb félreértésre hívom fel a figyelmet.

Elsőek a *dunántúli IX. századi szlávok összetételének* kérdésére térek ki. Ezt a kérdést a disszertáció történeti és nyelvészeti jellegű rszéiben, majd a régészeti fejezetekben tárgyalom. A történeti és a nyelvészeti anyag áttekintésénél először az ún. „germán elmélet” tarthatatlan-

ságára mutatok rá, majd a szlávok összetételének problematikájánál, legtöbbit a nyelvészeti eredményekkel foglalkozva azokat a támpontokat keresem, melyekre a régészet építhet. Mint régésznek, a nyelvészeti eredmények szakmai megítélése nem lehet feladatomban, ellenben kereshetem azt az okot, mely lehetővé tette, hogy egymással éles ellentétben álló vélemények alakulhassanak ki e területen. Szerintem maga a tény, hogy egy adott forrásanyag alapján ilyenek kialakulhattak, arra mutat, hogy ez a forrásanyag önmagában még nem elegendő a kérdések eldöntéséhez. Bárczi Géza és Kniezsa István megállapításaira szeretnék hivatkozni, a magyar nyelv szláv jövevény szavaival, illetve szláv eredetű földrajzi névanyagunkkal kapcsolatban. Jelenleg csak az átdadó nyelv problematikájára térve ki, ennél a kérdésnél elsősorban a hangtörténeti kritériumok jutnak szerephez. Idézem Bárczi Géza megállapításait. „A szláv nyelvek hangtani szempontból olyan közel vannak egymáshoz, hogy e kritériumok száma nem nagy, és viszonylag kevés szláv szavunk eredetének megítélésébe avatkoznak döntően bele. Azonfelül a kérdéses kritériumok nem egyenlő értékűek, egyesek ugyanis több lehetőséget engednek meg, vagy mert sok esetben a hangfejlődés több szláv nyelvben azonos eredményeket hozott, vagy pedig mert a ma eltérő megfelelések a magyar—szláv érintkezések első századaiban még nem álltak fenn, esetleg csak kevesebb nyelvre terjedtek ki... A szláv nyelvek nagy hasonlósága miatt sok esetben nem tudjuk kétségtelenül eldönteni, melyik szláv nyelvből származik egy-egy szó, csak annyi bizonyos, hogy valamelyikből” (A magyar szókincs eredete. Bp. 1951). Kniezsa István az átdadó nyelv megítélésénél fennálló nehézségeket szintén hangsúlyozza. Magyarország XI. századi népességét és etnikai gyökereit tárgyaló, hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munkájában az Észak-Dunántúl IX. századi szlávosságával kapcsolatban a következőket mondja. „Igen kevés olyan név akad, melyből a szlávok törzsi hovatartozására vonatkozólag nyugodt lélekkel lehetne következtetni” (Szent István Emlékkönyv II, 1938). Az Észak-Dunántúlon két olyan helynevet talál, melyek nyelvi sajátosságaik alapján, mint ahogyan mondja „inkább a déli szlávok mellett látszanak vallani” (uo.), a Dél-Dunántúlon pedig még kevesebb támponttal rendelkezünk, hangsúlyozza. Régészeti kutatásaink szempontjából különösen figyelemre méltónak tartom azt a megjegyzését, mely a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 1952. évi kötetében, egy vitaüléssel kapcsolatban olvasható. Annak ellenére, hogy Kniezsa István e vitaülés alkalmával is a Dunántúl dél-